

ERSÄTTNINGSTEOLOGINS HISTORISKA BAKGRUND*

JESPER SVARTVIK
Lund

INLEDNING

Definition

Den som fått i uppgift att redogöra för ersättningsteologins historiska bakgrund bör lämpligen börja med att definiera sin uppgift: Vad är ersättningsteologi? Om man väljer en beprövad väg inom den religiösa litteraturen, *via negativa*, kan man först försöka fastställa vad ersättningsteologi *inte* är.

Ersättningsteologi är inte den rasbiologiskt grundade antisemitism som visat sina mest fruktansvärda sidor i detta sekel.¹ Ersättningsteologi är inte heller den historiskt grumliga anklagelsen att judarna är skyldiga till Jesu död, d.v.s. skyldiga till deicid, gudsmord. Inte heller menar vi med ersättningsteologi uppfattningen att Jesu lära i vissa avseenden kan ha skilt sig från samtida judendom. Naturligtvis är inte heller berättigade eller oberättigade kritiska synpunkter på staten Israels realpolitik vad vi kallar ersättningsteologi.

Ersättningsteologi är uppfattningen att judendomen har varit en god och riktig religion, men att den vid en viss punkt i historien upphörde att vara detta, och då ersattes av kristendomen. Kristendomen är därför allt det som judendomen en gång var, och troligen ännu mer.

Det är visserligen sant att en kombination av dessa olika ståndpunkter ofta förekommer i xenofoba och antisemitiska framställningar, men de är inte identiska.

I engelsk litteratur används två uttryck: *replacement theology* (eller *theology of replacement*) och *substitution theology* (eller *theology of substitution*).² Det bör

därvid påpekas att det finns ett annat användningsområde för det senare uttrycket i visst teologisk språkbruk, nämligen i offerterminologin där något eller någon betraktas som *ersättning* för något annat eller någon annan. I kristen tradition finns uttrycket belagt 1836 om Jesu ställföreträdande lidande.³ Det kan därför finnas anledning att rekommendera det förra uttrycket, d.v.s. *replacement theology* alt. *theology of replacement*.

Föraktets teologi

Ordet *Auschwitz* kan inte uttalas utan att vi ryser. Ordet står som en evig symbol för det industriella massmordet och den yttersta formen av barbari. När portarna till förintelselägren öppnades och världen tvingades inse vad som pågick där, dag efter dag, vecka efter vecka, månad efter månad, var tiden inne för rannsakan. Människor tvingades tänka om. De som trodde på det goda i människan anfäktades och många troende såg sin Gud gå upp i rök tillsammans med alla de andra offren i ugnarna. Förintelsen tvingade även kristna efter kriget att tänka om. Karl-Johan Illman sammanfattar denna rannsakens process i tre punkter: För det första insåg kristna att nazismen kunde bygga en stor del av sitt judehat på kyrklig förkunnelse och kristen folktro. För det andra var de allra flesta nazisterna döpta kristna. För det tredje intog kyrkorna på det hela taget under förintelsen en likgiltig eller högst tvetydig hållning. Varje historiskt medveten kristen inser att Jesus – den kristna trons Herre – om han hade levt i Tyskland, Mellan- eller Östeuropa i början av 1940-talet skulle som *jude* ha förpassats till ett utrotningsläger av *kristna!*⁴ Andra världskrigets slut blev därför början på något helt nytt för judar och kristna. För första gången i historien beslöt stora delar av kristenheten att göra upp med det Jules Isaac gett namnet *föraktets teologi*.⁵

Problemet

Vari ligger då problemet? Varför har judar fått utstå så mycket hat och förföljelse just i den kristna delen av världen? Varför blev det kristna budet om syskonkärlek många gånger även ett budskap om judehat?⁶ Michael J. Cook har sammanfattat problemen i tio punkter av kristen teologi som tillsammans utgör de största svårigheterna i dialogen.⁷

1. The Jews are responsible for crucifying Jesus; they are guilty of deicide.
2. The tribulations of the Jewish people constitute God's punishment of the Jews for killing Jesus.
3. Jesus originally came to preach only to the Jews; when they rejected him, he abandoned them for the Gentiles instead.
4. The children of Israel were God's original people by virtue of an ancient covenant. But by rejecting Jesus, the Jews forfeited their chosen-

ness. Now, by virtue of a new covenant, Christians have replaced the Jews as God's chosen people.

5. The Jewish Bible ("Old" Testament) repeatedly portrays the opaqueness and stubbornness of the Jewish people and their faithlessness to God.

6. The Jewish Bible is filled with predictions of the coming of Jesus as the Messiah (or "Christ"), yet the Jews are blind to the meaning of their own Scripture.

7. By the time of Jesus' ministry, Judaism had ceased to be a living faith.

8. The essence of Judaism is a restrictive and burdensome legalism.

9. The New Testament religion – Christianity – emphasizes love; the Jewish Bible emphasizes legalism, justice, and a God of wrath.

10. The oppressive legalism of Judaism reflects the disposition of Jesus' opponents called "Pharisees" (forerunners of the "rabbis"); in their teaching as well as their behavior, the Pharisees were hypocrites.

Dessa tio punkter skulle vidare kunna sammanfattas i tre: För det första har judar anklagats för Jesu korsfästelse. Eftersom Jesus i kristen teologi är det inkarnerade gudsordet är judarna därmed skyldiga till deicid, gudsmord.⁸ För det andra har det hävdats att det som orsakade denna korsfästelse var Jesu undervisning. Enligt detta synsätt skulle han ha talat om Gud och Skrifterna på ett sätt som var väsensfrämmande för den dåtida judendomen och det var därför nödvändigt att röja honom ur vägen.⁹ Den tredje punkten är påståendet att judendomens existensberättigande har upphört, eftersom judarna inte lät sig kristnas. Kristendomen sägs ha *ersatt* judendomen. Modern judendom skulle sålunda vara en anakronism, en fossil från fornstora dagar, utan gudskontakt, utan liv.¹⁰ Det är denna tredje punkt – ersättningsteologin – som står i centrum i denna artikel. Det är viktigt att minnas att detta ämne inte är av enbart akademiskt intresse. Didier Pollefeyt anser att kristen ersättningsteologi utgör grundproblemet idag i relationen mellan judendom och kristendom.¹¹

The history of Christian anti-Judaism is dramatic proof of the violent potential that is implicit in the Christian theology of substitution. And the source of Christian anti-Judaism will persist as long as the notion persists that the church has taken the place of the Jewish people.^{1 2}

Senjudendom

Judendomen skulle alltså enligt ersättningsteologin vara en kvarleva från en äldre tid, som fossilerna i marmortrappan, eller dinosaurieskeletten på museerna. Enligt denna tankemodell har judendomen haft liv, precis som fossi-

lerna och skeletten tidigare var levande, men har nu upphört leva och är endast av musealt intresse. Ett uttryck för detta synsätt är att Wilhelm Bousset i en inflytelserik monografi – första utgåvan utkom 1903 – kallade judendomen på Jesu tid *Spätjudentum*, senjudendom.¹³ ”Det börjar bli sent” säger den som vill tacka för sig för att gå hem från en kvällstillställning. Bakom begreppet senjudendom finns naturligtvis samma ideologi. Det började bli sent för judendomen på Jesu tid, eftersom den skulle ersättas av den betydligt piggare och mer vitala kristna religionen.

En annan konsekvens är bruket att ständigt tala om judendomen enbart i imperfekt (”judendomen var...”, ”judendomen hade...” o.s.v.). Särskilt påfallande blir den uppenbara inkonsekvensen när avlidna forskares uppfattningar om judendomen presenteras i presens: ”Forskaren x *anser* att judendomen *var...*”.

Uttrycket senjudendom myntades alltså först i vårt århundrade. Men uppfattningen att judendomen på Jesu tid var en osedvanligt ålderstigen och orkeslös religion är betydligt äldre.

Det nya Israel och det sanna Israel

Det allra tydligaste uttrycket för kristen ersättningsteologi är bruket att benämna kyrkan ”det nya Israel”, i motsats till det gamla Israel, judendomen. Men detta begrepp – det nya Israel – finns inte i NT, den äldsta kristna textsamlingen, som också av alla kristna på olika sätt uppfattas som vägledande för kristen tankevärld. Det ligger de nytestamentliga författarna närmare tillhands att beskriva sig som ”det sanna Israel”, men inte heller detta begrepp återfinns i NT.¹⁴ Detta visar att urkristendomen bör förstås som ett inomjudiskt fenomen. Exegeter försöker också förstå den tidiga kristna rörelsen som ett fenomen *inom* andra templets judendom. Textfynden i *Qumran* och *Nag Hammadi* är belägg för att både judendom och kristendom var långt mer mångfacetterade rörelser än man tidigare antagit.

HEBREERBREVET

Mot hebreerna?

Den text i NT som tydligast ger uttryck för ett paradigm där en epok avlöses av en annan är Hebreerbrevet. Många forskare har påpekat det paradoxala i att det är Heb:s författare av alla – som tydligare än någon annan argumenterar med judiska begrepp – som rör sig längst i riktning mot det brott med judendomen som så småningom skulle komma. William Klassen frågar där-

för om inte titeln snarare än ”brevet till hebreerna” borde vara ”brevet mot hebreerna”.¹⁵ Kristendomens huvudgestalt liknas vid översteprästen i templet:

Men nu har Kristus fått ett prästämbete som är vida överlägset, eftersom han förmedlar ett bättre förbund, ett som är stadfast med starkare löften. Om det första förbundet hade varit utan brist, skulle det inte ha funnits behov av ett annat. Men nu förebrår Gud sitt folk dess brister: *Se, dagar skall komma, säger Herren, då jag skall sluta ett nytt förbund med Israels hus och Juda hus, ej såsom det förbund jag slöt med deras fäder den dag jag tog dem vid handen och förde dem ut ur Egyptens land. Ty de förblev inte i mitt förbund, och jag frågade därför inte heller efter dem, säger Herren. (...)* Genom att tala om ett nytt förbund har han gjort det förra föråldrat. Och det som blir gammalt och föråldrat skall snart försvinna. (Heb 8:6-9, 13)

Hebreerbrevets författare övar alltså flitigt på komparation av adjektiv med hjälp av neoplatonska dikotomier, mellan skugga och verklighet. Det nya förbundet är κρείττων, bättre. Ordet förekommer nitton gånger i NT, varav hela tretton enbart i Hebreerbrevet, d.v.s. så många som 68% av beläggen finns i en enda av de tjugosju skrifterna i NT.¹⁶

Hebreerbrevets bruk av Jeremia

Det är framför allt slutet av citatet från Jer i den nionde versen som är iögonfallande: ”Ty de förblev inte i mitt förbund, och jag frågade därför inte heller efter dem, säger Herren” (ὅτι αὐτοὶ οὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μου, καὶ ἐγὼ ἠμέλησα αὐτῶν, λέγει κύριος). Denna mening är nästan identisk med texten i Septuaginta (LXX 38:32: [de marginella skillnaderna är understruckna] ὅτι αὐτοὶ οὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μου, καὶ ἐγὼ ἠμέλησα αὐτῶν, φησὶν κύριος). Det är däremot en betydande skillnad mellan dessa två grekiska texter och den masoretiska texten (Jer 31:32):

אִשְׂרָאֵל הִמְחִיר אֶת־בְּרִיתִי וְאֲנֹכִי בִעַלְתִּי בָּם נְאֻם־יְהוָה

Enligt den grekiska texten brydde sig Gud inte om dem (ἄμελεῖν) eftersom de bröt förbundet.¹⁷ I den hebreiska texten är Gud – trots att de bröt förbundet – alltjämt deras herre (בעל). Ingenting i den hebreiska texten antyder att Gud har upphävt förbundet. *Biblia Hebraica Stuttgartensia* föreslår att det hebreiska verbet עלו finns bakom Septuagintas ἄμελεῖν.

De som har haft till uppgift att översätta både den hebreiska bibeln och det grekiska NT har därför ställts inför valet att antingen översätta Jer 31:32 enligt den hebreiska texten eller översätta mer i linje med LXX och Heb 8:9. Översättningarna kan delas in i fyra tolkningsgrupper från de mest positiva (tolkning a) till den mest negativa (tolkning d):

Tolkning (a): Trots att de bröt förbundet förblev Gud trofast.

Antiguo Versión de Casiodoro de Reina (1569), Revisada por Cipriano de Valera (1602): "porque ellos invalidaron mi pacto, bien que fuí yo un marido para ellos..."

New English Version: "Although they broke my covenant, I was patient with them..."

Nueva Biblia Latinoamerica (1972): "Ellos quebraron mi alianza, siendo yo el Señor de ellos..."

Traduction Œcuménique de la Bible: "Eux, ils ont rompu mon alliance; mais moi, je reste le maître chez eux..."

Den äldre spanska översättningen återger verbet בעל med det äktenskapliga ordet "marido", make. Den franska översättningen, "maître", för tankarna snarare till härskare. Den yngre spanska översättningens "siendo yo" skulle kunna tolkas "och ändå är jag" eller "och jag som är". NEV har valt att parafrasera.

Tolkning (b): Trots att Gud var deras herre bröt de förbundet.

American Standard Version: "...which my covenant they brake, although I was a husband unto them"

Darby: "...which my covenant they broke, although I was a husband unto them..."

King James Version: "...which my covenant they brake, although I was an husband unto them..."

New International Version: "...because they broke my covenant, though I was a husband to them..."

New Jerusalem Bible: "...a covenant which they broke, even though I was their Master..."

New King James Version: "...my covenant which they broke, though I was a husband to them..."

New Revised Standard Version: "...—a covenant they broke, though I was their husband..."

Today's English Version: "Although I was like a husband to them, they did not keep that covenant."

Young: "In that they made void My covenant, And I ruled over them..."

Detta är den vanligaste tolkningen. Här återfinns bl.a. den inflytelserika KJV från 1611.

Tolkning (c): Eftersom de bröt förbundet måste Gud visa vem som var deras herre.

Jerusalem Bible: "They broke that covenant of mine, so I had to show them who was master..."

JB har uppenbarligen tolkat det hebreiska verbet בעל hotfullt. Det är värt att notera att de som reviderat JB, översättarna av *The New Jerusalem Bible*, har valt ett uttryck som placerar dem i grupp två (se ovan tolkning b).

Tolkning (d): Eftersom de bröt förbundet nödgades Gud överge dem.

Living Bible: "...—a contract they broke, forcing me to reject them..."

Detta är det tydligaste exemplet på hur LXX och Heb fullständigt dominerar tolkningen. Med uttrycket "forcing me" understryker översättaren att Gud högst motvilligt – men ändå – förskjuter sitt folk.

De översättare av Jer som inte sneglar på Heb anser alltså att den masoretiska texten bör förstås inte som uttryck för att Gud upphävt förbundet med Israel, utan snarare som ett exempel på att Gud förblir deras herre, trots att de överträtt förbundet bud. Det verkar rimligt att anta att בעלתי någon gång under traderingsförloppet ändrats till געלתי i den handskrift som Septuagintas översättare utgick ifrån eller att de helt enkelt läst fel. Det är svårt att pace Hugh Montefiore beskriva övergången från בעלתי till געלתי som ett sätt att mildra texten.¹⁸ Snarare är det möjligt att identifiera tre stadier: (1) en text för förbundets folk, som betyder Guds trofasthet (MT), (2) en text fortfarande för förbundets folk, som ger uttryck för en mer negativ syn på Guds förbundslojalitet (LXX), samt (3) en text för de kristna, som använder den judiska Septuagintaöversättningen mot det judiska folket (Heb). Frågan ställs därmed på sin spets: Är Hebreerbrevet ett brev mot hebreerna?

Tes och parenes

I all brevlitteratur i NT finns två komponenter som är sammanvävda, så även i Heb, teologisk reflexion och församlingsförmäning, eller med exegetikterminologi, *tes* och *parenes*.¹⁹ Dessa två påverkas hela tiden av varandra, mottagarnas församlingsbehov bestämmer valet av teologiska tyngdpunkter och den kristna förkunnelsen påverkar lyssnare och läsare.

Detta samspel mellan *text* och *kontext* hjälper oss att placera brevet i tid och rum. Stephen Wilson lyfter fram tre faktorer: För det första framgår det att brevets mottagare har varit kristna en längre tid. Författaren förväntar sig att mottagarna egentligen vid det här laget borde vara församlingens lärare, ett krav som bara kan ställas på dem som mognat i tron. Mottagarna borde vara mogna nog att ta till sig en undervisning som liknas vid fast föda, men har återgått till modersmjölkstadiet.²⁰ För det andra framgår det att mottagarna får utstå förföljelser av olika slag: smädelser, förnedring, fängelse och egendomskonfiskering. Möjligen hade en del av deras ledare t.o.m. lidit martyrdöden (13:7). För det tredje framgår det av brevet att mottagarna förföljdes som kristna, d.v.s. på grund av en kristen övertygelse.²¹ Det finns alltså ett

samspel mellan å ena sidan förnedring, förföljelse och fängelse och å andra sidan kristologisk, kultisk och komparativ teologi. Mycket tyder på att mottagarna var hednakristna med stor kunskap om judendomen. Rimligen bör texten plats- och tidsbestämmas till en situation där alternativet att konvertera till judendomen fanns och var ett sätt att undgå förföljelse. Brevets författare vill med kristologi, kultsymboler och komparation förhindra detta. Heb är därför inte för hebreerna, egentligen inte heller mot hebreerna, utan framför allt för de kristna.

Det som här har anförts bör vara av vikt för dagens läsare av Heb, i synnerhet för dem som betraktar både Jer och Heb som vägledande. Heb:s argumentation bygger helt och hållet på en handskriftstradition som i betydelsen väsentligen skiljer sig från den masoretiska texten.

BARNABASBREVET

Inte värdiga förbundet

Om Hebreerbrevets mottagares situation föranleder författaren att gå en mil, så går nästa författare två mil. Även i Barnabasbrevet – som inte ingår i NT – jämförs det förra förbundet med det nya:

Men låt oss undersöka om han verkligen har gett det förbund som han lovade fäderna att ge åt folket. Han har gett det. Men de blev inte värdiga att ta emot det för sina synders skull. Ty profeten säger: *Och Mose var på berget Sinai och fastade i fyrtio dagar och fyrtio nätter för att ta emot Herrens förbund med folket. Och Mose mottog av Herren de två tavlorna som i anden var skriva med Herrens hands finger.* Och när Mose hade tagit emot dem ville han bära ner dem till folket för att överlämna dem. Men Herren sade till Mose: *Mose, Mose, skynda dig ner, ty ditt folk, det som du har fört ut ur Egypten, har försyndat sig. Och Mose fick se att de åter hade gjort sig gjutna bilder, kastade tavlorna ur sina händer, och Herrens förbunds tavlor krossades.* Mose tog visserligen emot förbundet, men de visade sig inte värdiga. (Barn 14:1-4)²²

Barnabasbrevets författare (fortsättningsvis för enkelhets skull kallad Barnabas) anknyter alltså till den hebreiska bibelns text om den för judisk självförståelse så centrala Sinai-teofanin, men omtolkar den radikalt. Medan Heb:s författare menade att det gamla förbundet, om än bristfälligt, kunde fullgöra sin funktion, menar Barnabas att det egentligen aldrig trätt i kraft. Anledningen är att det judiska folket inte var värdigt. Däremot skulle kyrkan vara värdig. En sådan teologi är naturligtvis behäftad med flagranta svagheter. Den som ersätter andra finner sig snart själv vara ersatt. Med John Drurys ord:

The Jews in exodus spoiled the Egyptians, the Christians in exodus spoiled the Jews, and now the modern and postmodern writers in exodus are spoiling the Christians.²³

Det är alltid riskabelt att hävda att den egna gruppen är mer värdig än andra, särskilt om korståg och inkquisitioner hör till den egna dystra historien.

Bibeln spiritualiseras

Ett påfallande drag är att Barn spiritualiserar buden i den hebreiska bibeln. Att förstå dem bokstavligt är att missförstå dem. Till exempel kan nämnas att de bibliska matreglerna i Lev 11 och Deut 14 ej ska förstås som syftande på människor, utan på olika sorters människor. Förbudet mot svinkött ska förstås som ett förbud att umgås med människor som betar sig som svin.

Denna allegoriska tolkning av skrifterna är känd från texterna av Filon av Alexandria, men både författare av och mottagare till Barn är troligen hednakristna. I 3:6 skriver Barnabas: "...för att vi inte som *proselyter* för deras lag skulle lida skeppsbrott."²⁴

Den allegoriska tolkningen är även vanlig hos kyrkofäderna. Däremot förekommer den knappast i NT.²⁵ Det är påfallande att Barnabas inte refererar till någon utsaga av Jesus som stöd för sin tolkning av buden, t.ex. att Jesus skulle ha sagt att det inte är det som går in i munnen som gör henne oren, utan det som går ut ur munnen.²⁶ Det finns andra ställen i Barn där författaren hänvisar till evangelietexter, det tydligaste exemplet är 4:14 där han alluderar till orden att många är kallade, men få är utvalda. I 5:9 alluderar han – med frasen *ὡς γέγραπται*, "som det står skrivet" – till orden att Jesus kommit för att kalla inte rättfärdiga utan syndare. Barnabas har även kännedom om passionsberättelsens detaljer. I 7:3 och 7:5 återger han att Jesus erbjöds vinäger och galla att dricka och i 5:12 citeras Sak 13:6f. för att belysa Jesu lidande, precis som i Mt 26:31. Det verkar alltså som om Barnabas hade kännedom om någon form av evangelietradition. Om det bara var ett *florilegium* eller mer är omöjligt att avgöra.

James Carleton Paget har noterat att avsnittet om matreglerna saknar de kristna referenser som finns i andra delar av brevet. Han hävdar därför att Barn 10 består av material som övertagits från samtida judendom och först därefter försetts med ett anti-judiskt raster.²⁷ Slutsatsen blir då att kärnan i Barnabasbrevet är judisk allegorisk texttolkning som av författaren vänds mot judisk bokstavlig *halakhab*-observans. Med andra ord, författaren spelar ut *derash* mot *peshat* genom att spiritualisera, demonisera och kristologisera Skriften.²⁸

Templet återuppbyggs?

Robert MacLennan hävdar att Barnabasbrevet bör situationsbestämmas till Alexandria någon gång före upproret 115 e.v.t.²⁹ Han argumenterar att det inte är judendomen *per se* som författaren kritiserar, utan en kristen och judisk fanatisk messianism som hoppades att templet skulle byggas upp igen.³⁰ Utgångspunkten för hans resonemang är det sextonde kapitlet:

Också när det gäller templet vill jag visa er hur de eländiga har tagit miste och satt sitt hopp till byggnaden som om den vore Guds hus, och inte till Gud, som skapat dem. De har nästan som hedningar helgat honom i templet. Men hur säger Herren när han upphäver allt detta? Hör: *Vem mäter himlen med famnmått och jorden med handsmått om inte jag, säger Herren. Himlen är min tron och jorden är en pall under mina fötter: vad för ett hus skall ni bygga åt mig? Eller vad skall vara min viloplats?* Ni förstår att deras förhoppning är fåfång. Vidare säger han: *Se, de som har rivit ner detta tempel skall bygga upp det igen.* Det sker så. [γίνεται.] Ty genom att de inledde ett krig blev det nerrivet av fienderna. Nu bygger de själva tillsammans med fiendens slavar upp det igen. (Barn 16:1-4)

Detta är en nyckelperikop som öppnar upp hela brevet för dagens läsare. Barnabasbrevet skrevs troligen i en tid då det fanns mer eller mindre framskridna planer på att återuppbygga templet och detta projekt var ett allvarligt hot för Barnabas teologi där förstört tempel och fördärvat förbund var de två kännetecknen på judendomen. Det är inte svårt att föreställa sig vad ett återuppbyggt tempel skulle få för konsekvenser för hans retorik.

Flera porträtt

Stephen Wilson påpekar att det i Barnabasbrevet finns mer än en uppfattning i frågan om förhållandet mellan judendom och kristendom. Förutom Barnabas egen uppfattning framkommer det att en grupp kristna uppenbarligen hade en annan åsikt.³¹ Den gruppen hävdade att judendom och kristendom båda kunde göra anspråk på förbundstillhörighet ("somliga människor ... säger: 'Deras förbund är också vårt förbund.'") [... τισιν ... λέγοντας, ὅτι ἡ διαθήκη ἐκείνων καὶ ἡμῶν] – Barn 4:6). För den historiskt och teologiskt intresserade är denna iakttagelse väsentlig, eftersom den visar att tidig kristen syn på judendomen och det judiska folket vara långt ifrån homogen. Det fanns uppenbarligen flera, olika uppfattningar i synen på judendomen. Den som beklagar att porträttet i breda, kantiga penseldrag med mörka, dystra färger dominerat i kyrkohistorien gör väl i att minnas att det fanns fler porträtt, målade med annan pensel, på annat sätt och med andra, betydligt ljusare färger.

TRONS MYSTERIUM

Genre-frågan

Det finns flera problem när en historisk rekonstruktion av skeden i antiken ska mejslas fram. Ett är den begränsade tillgången på källor. Ett annat problem är att de texter som faktiskt finns bevarade många gånger kan vara framprungna i en situation som radikalt skiljer sig från dagens. Heb och Barn är två exempel på detta. Ett tredje problem är att mångfalden av genrer försvårar jämförelser mellan judiska och kristna texter.

I *Tanchuma (Buber) Wayera 6* finns en passus som belyser vilka faktorer som kan ligga bakom mångfalden av genrer. Frågan som ställs i texten är om den som översätter från hebreiska till arameiska får lov att läsa den skrivna texten. Svaret är att rabbinerna förbjöd den som översatte att läsa texten och den som läste hebreiskan att göra annat än att läsa innantill (även om han kunde texten utantill). Hur motiveras detta?

R. Judah Halevi, R. Shaloms son, sade: Mose bad att få även Mishnah nedtecknad, men den Helige, välsignad vare han, förutsåg vad som skulle hända i kommande dagar, då världens nationer skulle översätta Torah och läsa den på grekiska och säga: "Vi är Israel" [אנו הן של ישראל]. Därför sade den Helige, välsignad vare han, att Mishnah är Guds hemlighet och att han uppenbarar sin hemlighet bara för de rättfärdiga.

Ironiskt nog är ordet för hemlighet, det som inte får skrivas ned eller översättas till grekiska, just ett grekiskt ord (μυστήριον, mysterium, i texten מסטור). I parallelltexten i *Pesikta Rabbari (Piska 5)* finns ett viktigt tillägg:

"Vi är Israel, Vi är Guds barn!" *Nu väger vägen jämnt.* [vår kursiv.] Den Helige, välsignad vare han, ska då säga till folken: "Jag känner bara till att den som besitter mina mysterier, den är mitt barn." Då sade de till honom: "Och vilka är dina mysterier?" Han sade till dem: "Det är Mishnah."

Vägen väger jämnt! Det finns två grupper – det judiska folket och kyrkan – som båda gör anspråk på att vara Israel. Det som avgör saken är att det judiska folket besitter Guds mysterium, den muntliga Torah, Mishnah.

Trons mysterium

Marc Hirshman har påpekat att denna övertygelse troligen är huvudorsaken till att judisk litteratur genremässigt skilde sig från omvärldens kategorier. Kristendomen utvecklade flera olika genrer: exeges, homilia, apologetik, antologi, m.m.³² För det judiska folket har det istället varit nödvändigt att vårda och vörda den skatt som anförtrotts det. Den muntliga traditionen, den

muntliga Torah, תורה שבעל-פה, var – och är än idag – judendomens hemlighet, dess μυστήριον.³³ På ett liknande sätt skulle man kunna hävda att kristendomen äger något som utgör dess innersta kärna, dess skatt och hemlighet. Tankarna går därför till Marcus Ehrenpreis berömda ord:

Det finns i varje religion, bortom allt som kan förklaras, ett *mysterium*, en sista hemlighet, som förblir otillgängligt för utomstående. Vi, judar och kristna, kunna gå en lång sträcka tillsammans och tala med varandra, men förr eller senare komma vi fram till en stängd dörr, till vilken de kristna ha nyckeln, men vi ha den icke. När vi komma fram till denna stängda dörr ha vi judar intet annat att göra än att böja oss i vördnad inför den och tuga. Vi begära och vänta – och detta är meningen med vårt samtal – att den kristna världen skall lära sig vörda det mysterium, som utgör det djupaste i judisk religion, det som är svårt för utomstående att fatta och svårt för oss att förklara.³⁴

FIGURALTOLKNING AV BIBELN OCH JUDENDOMEN

Erich Auerbach blev 1930 professor i Marburg, men tvingades av nazisterna bara några år senare avgå. Den enda orsaken var att han var jude. Han flyttade till Istanbul och bodde där under hela kriget. Fjärran från de välförsedda bibliotek hans fosterland tidigare tillhandahållit – men nu förvägrade honom – skrev han en av 1900-talets klassiker: *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, en analys av västerlandets litteratur från Homeros till Proust.³⁵ Ett nyckelord i boken är *Figuraldeutung*, figuraltolkning:

Figuraltolkningen ”upprättar ett samband mellan två händelser eller personer, varvid den ena av dem betyder inte bara sig själv utan också den andra, den andra däremot innesluter eller uppfyller den ena. Figurerna båda poler är skilda åt i tiden men befinner sig båda såsom verkliga förlopp eller gestalter i tiden; de ingår båda i det kontinuerliga flöde som utgör det historiska livet, och endast förståelsen, *intellectus spiritualis*, av deras samband är en intellektuell akt.”³⁶

Figuraltolkningen har kännetecknat mycken kristen teologisk framställning, i synnerhet när förhållandet mellan de båda delarna i den kristna bibeln skulle beskrivas och relationen mellan judendom och kristendom tecknas. Auerbach såg tydligt konsekvenserna av detta betraktelsesätt:

Gamla testamentet degraderades från det judiska folkets historia och lag till en rad ”figurer”, det vill säga varsel och förebud om Jesu ankomst och de därmed sammanhängande tilldragelserna.³⁷

Auerbachs slutsatser är av stor betydelse när ersättningsteologin ska beskrivas och utvärderas. Den som har en kristen helhetsförståelse bör rannsaka fråga sig huruvida det kan anses trovärdigt att reducera en skriftsamling, så kraftfull som den hebreiska bibeln, till enbart ”varsel och förebud” och huruvida det är teologiskt anständigt att likna ett helt folk vid enbart ett preludium i moll till den egna religionens mäktiga toner.

FEM TESER OM ERSÄTTNINGSTEOLGIN

Av det som hittills sagts framgår att ersättningsteologin uppkom i en specifik historisk kontext. Att reflekterat anamma den idag – nära tvåtusen år senare – är förenat med flera betydande svårigheter. Det kan här räcka att nämna fem av dem:

Att förändras är inte samma sak som att ersätta

I de välbekanta första raderna i *Pirkei Avot* finns en traderingskedja beskriven. Mose mottog Torah på Sinai berg, överlämnade den till Josua, Josua till de äldste, de äldste till profeterna och profeterna till den stora församlingens män. Syftet med denna kedja är naturligtvis att uppvisa en kontinuitet. Det finns därför anledning att lägga märke till att en länk i kedjan har utelämnats, nämligen prästerna i templet. Det märkliga med den här texten är alltså att ett viktigt led av religiösa auktoriteter saknas. Anledningen är att situationen när *Pirkei Avot* skrevs ned var en annan än den under templens tids dagar. Templet fanns inte mer, det var förbjudet för judar att bo i Jerusalem och staden fick inte ens längre kallas Jerusalem. Det var därför nödvändigt för judisk tro och judiskt levnadssätt att finna nya vägar – utan tempel, utan prästerskap och utan offer. Centrum försköts därför från tempel till synagoga, från offer till bön och textstudium. Templet och offren förblev omistliga delar av den judiska diskursen, men i en annan form än tidigare. Judendomen genomgick alltså en förändring, men det var inte nödvändigt för den att ersätta eller ersättas.

Ersättningsteologin konserverar förhållanden vid ”ersättandet” och lamslår därför tron

Varje stor religiös ledare uppträder mot missbruk: Liksom de bibliska profeterna kritiserade Jesus från Nasaret religiöst missbruk. Problemet med ersättningsteologin är att den har blivit så upptagen av att utlägga ”det ersattas” ev. missbruk att den egna tidens missbruk inte upptäcks. Det kanske tydligaste exemplet på detta är utläggningshistorien av fiktionskaraktärerna ”fariseerna”

i NT. I Lk 18:9-14 finns en liknelse: Två män gick upp till templet för att be. Den ene var tullindrivare och den andre var farisé. Fariséen bad: "Jag tackar dig, Gud för att jag inte är som ... tullindrivaren där." (Lk 18:11) Detta förhävande har generationer av kristna förfasat sig över. De har blivit så upptagna av att kritisera fariseismen på Jesu tid att själva poängen med liknelsen gått förlo-rad. I inledningen anges nämligen till vilka den riktas: "Till några som litade på att de själva var rättfärdiga och *som såg ned på alla andra* riktade han denna liknelse" (Lk 18:9, vår kursiv.). Det är alltså den som ser ned på andra som gör fel, det vare en farisé som ser ned på tullindrivare (som i texten) eller kristna som ser ned på fariseer (som i kristen tradition): "Jag tackar dig, Gud för att jag inte är som ... *fariseerna* var." Ersättningsteologin har härvid väsentligt försvårat möjligheterna att upptäcka och bearbeta nutida religiöst hyckeri och översitteri inom den egna religiösa gemenskapen.

Den som ersätter andra blir själv snart ersatt

Grundtanken i kristen ersättningsteologi är att judendomen har varit Guds folk – Guds Israel – men inte längre är det. Israel har ersatts av ett nytt, bättre och värdigare Israel, d.v.s. den kristna kyrkan. Den svaga punkten i detta resonemang är naturligtvis svaret på frågorna: – Har kyrkan varit värdigare än det judiska folket? Har kristendomen varit bättre än Israel? En hastig blick på en kyrkohistoria fylld av splittring, avundsjuka, förtal, korståg, inkquisitioner och tvångsdop är svar nog på de frågorna. Det som behöver ersättas är ersättningsteologin, inte Israel.³⁸

Ersättningsteologi är uttryck för ett förenklat förändligande av historien

Varför föll Jerusalem år 70? Varför förstördes templet? Svaret på båda dessa frågor har tidigare varit: – Jerusalem föll och templet förstördes därför att Gud hade övergett det judiska folket. Frågan var och en bör ställa sig är huruvida historiens många maktkamper och krigslag är en sådan barometer på människors och folks gudsförhållanden. Är det en grundtanke i judisk och kristen tro att Gud *alltid* är på den framgångsrikes sida? *Bara* på den framgångsrikes sida? I 1937 års psalmbok var sista versen på den berömda adventspsalmen "Bereden väg för Herran!" (43:7) uttryck för ett sådant förenklat förändligande av historien:

Jerusalem är öde, / Dess tempel fallit ned, / Dess präster äro döde, / Dess
spira är ej mer; / Men Kristi rike varar / Och sig alltmer förklarar. /
Välsignad vare han / Som kom i Herrens namn.

Denna vers är nu borttagen, eftersom den ger uttryck för en felaktig och farlig teologi. Ytterst sett är ersättningsteologin ingenting annat än en tidig form av

den s.k. framgångsteologi – ett förenklat förändligande – som så många kristna tar avstånd ifrån.

Ersättningsteologi är en verklighetsflykt

En väsentlig del av ersättningsteologin är att de hebreiska skrifternas profetior är fullbordade i och med Jesus. Profeten Jesajas ord – om Herrens lidande tjänare – ska ha uppfyllt i Jesus. Profeten Jeremias ord – om ett nytt förbund – ska ha fullbordats med Jesus. Profeten Hesekiels ord – om den framtid då människornas stenhjärtan är utbytta – ska ha varit en profetia om den kristna kyrkans tid. Men stämmer verkligen detta? Är stenhjärtat borta? Är det så att den ene inte behöver undervisa den andre? Är det så att alla känner Herren – från den minste till den störste?

Tankarna går därför avslutningsvis till Ernest Hemingways bok *Den gamle och havet* – om fiskaren som gav sig långt ut till havs och fick en enorm fisk på kroken, större än båten han befann sig i. Han blev glad, eftersom han var hungrig och fattig. Fisken skulle han sälja så fort han kom iland. Men eftersom den var så stor att den inte rymdes i båten kände hajarna doften av blodet från fiskens sår. De simmade till båten och en efter en slet de sönder hans fångst. När fiskaren väl nådde land fanns ingenting kvar utom skelettet. Han var besegrad:

Och vad var det som besegrade dig, tänkte han.
– Ingenting, sa han högt. Jag gick ut för långt.

...

Han stannade ett ögonblick och tittade sig om och såg i återskenet från gatlyktan den stora fiskstjärten sticka rakt upp bakom båtaktern. Han såg den vita nakna ryggradslinjen och huvudets mörka klump med det framskjutande svärdet och all nakenhet emellan.³⁹

På samma sätt förhåller det sig med ersättningsteologin. Den går för långt. Fångsten är så väldig – alla profetiornas uppfyllelse – att den inte rymms i vår bräckliga farkost, den värld vi lever i. Verklighetens hajar kommer alltid att förstöra en sådan fångst. Den som tror sig redan nu ha fångat framtiden kommer att finna att fångsten bara består av nakenhet, skelett och stenhjärtan.

NOTER

* Artikeln bygger på en föreläsning som hölls söndagen den 10 maj 1998 i Lund vid det av *Sällskapet för judaistisk forskning* anordnade symposiet *Ersättningsteologi i Norden*.

1. Illman 1993:494 definierar antisemitism som "förakt för judar, därför att de är judar och de föraktas för egenskaper som de inte har eller som antisemiten starkt överdriver."

Illman hänvisar till Langmuir 1990:301f. Langmuir framför förvisso på dessa två sidor ett liknande påstående ("...all instances in which people, because they are labeled Jews, are feared as symbols of subhumanity and hated for threatening characteristics they do not in fact possess..."), men på andra ställen i boken – framför allt i dess avslutande kapitel ("Toward a Definition of Antisemitism") – framför han två reservationer mot begreppet *antisemitism*. Den första berör ordets ursprungliga innebörd. Som bekant myntades begreppet på 1870-talet av Wilhelm Marr. Denne menade att de då alltmör spridda raslärorna *berättigade* ett antisemitiskt beteende gentemot judar. Langmuir hävdar därför att ordet *antisemitism* – i dess ursprungliga bemärkelse – är lika felaktigt som den rasteori som var dess ursprungliga *Sitz-im-Leben* (sid. 314). Han introducerar istället tre begrepp: *realistic assertions*, *xenophobic assertions* och *chimerical assertions*. Bruket av begreppet *antisemitism* bör begränsas till den tredje kategorin ("socially significant chimerical hostility against Jews." sid. 328). Den andra reservationen är att Langmuir inte anser att det finns någon anledning att särskilja xenofobi riktad mot judar från den riktad mot andra grupper genom att benämna den förra *antisemitism* (sid. 341). Begreppet kan och bör bara användas när fientligheten mot judar är av en annan karaktär ("...an unusual hostility against Jews..." sid. 351). Det är enligt Langmuir därför korrekt att beskriva förföljelserna och förintelsen av miljoner judar under de senaste sju århundradena i Europa som uttryck för *antisemitism* (sid. 11, 15-17, 61 och 351).

2. Se t.ex. undertiteln på Pollefeyt (ed.) 1997.

3. *Oxford English Dictionary*, artikeln *Substitution 2b*: J Gilbert *Chr. Atonem.* ii. 71 "What else but substitution can be understood by the innocent suffering for the guilty?"

4. De tre skälen och tankeexperimentet är hämtat från Illman 1993:495.

5. Se titeln på Isaac 1964. Originaltiteln var *L'Enseignement du mépris*. Hans banbrytande bok *Jésus et Israël*, publicerad 1948, var efter femtio år i Lunds universitetsbiblioteks magasin fortfarande osprättad, d.v.s. oläst!

6. Kaufmann Kohler, i artikeln om NT i *Jewish Encyclopedia*, kallar Jh "...a gospel of Christian love and Jew hatred." Citerad i Culpepper 1993:21.

7. Cook 1986:110f. Cf. de tio liknande punkterna i Pollefeyt 1997b:26: "Without wanting to be exhaustive I briefly mention some ten elements that can still be found in Christian theology (exegesis, catechism and liturgy): 1. the denial of the Jewish roots of Christianity; 2. disparagement of the Judaism of the first century; 3. a stereotypical and simplistic image of the Hebrew Bible; 4. the anti-Judaic doctrine that the destruction of the temple by the Romans (70 common era) is a punishment of God; 5. the denial of the Jewish identity and the Jewish faith of Jesus; 6. the caricatured presentation of the Pharisees and the pejorative use of the expression 'the Jews' without referring to the polemical, historical context in which the New Testament was written; 7. the biased presentation of Jewish messianic expectation; 8. the stereotypical presentation of the Jewish leaders and an apology for the Roman leader Pilate; 9. the presentation of all Jews at that time as being against Jesus; 10. the accusation that Jews committed Godmurder (deicide). These prejudices and false presentations are the theological foundation of Christian anti-Judaism." Det finns ingen referens i Pollefeyt till Cook.

8. Cf. Flusser 1988:xxiv-xxv: "The concept of the so called Jewish Deicide, has come to be recognized as one of the most monstrous inventions in the history of religions." Denna anklagelse motsvarar Cooks första punkt.

9. Detta andra påstående motsvarar Cooks femte, sjunde, åttonde, nionde och tionde punkt.

10. Detta tredje påstående motsvarar Cooks andra, tredje, fjärde och sjätte punkt.

11. Pollefeyt 1997b:29f. I skrivande stund förbereder Svenska kyrkan ett samtalsdokument, *Guds vägar – Judendom och kristendom*, som bl.a. behandlar ersättningsteologin.

I inledningen fastslås att "Guds förbund med det judiska folket äger fortsatt giltighet" och i stycket om ersättningsteologin står det: "Tron på det nya förbundet och dess löften inbegriper inte slutsatsen att Gud upphävt förbundet med det judiska folket." Dokumenter publiceras i serien *Svenska kyrkans utredningar* [1999:1] och kan beställas från Kyrkans hus i Uppsala, tel 018-169500.

12. Pollefeyt 1997a:3.
13. Bousset 1906. Se t.ex. hans *Einleitung*, sid. 1-5. Se även Boccaccini 1991:1-74 för en förträfflig litteraturöversikt från Josefus till 1990.
14. Ordet Ἰσραήλ förekommer 68 ggr i NT, huvudsakligen i det lukanska dubbelverket (Lk + Apg 27 ggr, Mt 12 ggr och Rom 11 ggr), aldrig i samband med ord som skulle kunna översättas med "sant" eller "verkligt". I 1 Kor 10:18 förekommer uttrycket Ἰσραήλ κατὰ σάρκα, vilket NT81 översätter med "israeliterna". För betydelsen av begreppet *det sanna Israel* 135-425 e.v.t., se Simon 1986. Hans betoning av den historiska kontexten har kritiserats av Taylor 1995. Hon hävdar att "judarna" i kyrkofädernas skrifter enbart är symboliska figurer. Hon har möjligen delvis rätt, men driver sin kritik alltför långt.
15. Se titeln på artikeln Klassen 1986.
16. Samtliga ställen: 1 Kor 7:9, 38; 11:17; Fil 1:23; Heb 1:4; 6:9; 7:7, 19, 22; 8:6 (2 ggr); 9:23; 10:34; 11:16, 40; 12:24; 1 Petr 3:17; 2 Petr 2:21.
17. Det kan vara värt att notera att Heb:s författare använder samma verb, ἀμελεῖν, ytterligare en gång, i.e. 2:3. Där appliceras det på brevets mottagare: *De* får inte försumma möjligheten till frälsning.
18. Montefiore 1964:141: "Possibly the Massoretic text used by the Septuagintal translators had been *softened* in meaning by a slight alteration to the Hebrew verb in question." [vår kursiv.]
19. Wilson 1995:112.
20. Cf. Nordlander 1982:10: "På alla andra livets områden accepterar man att krav ställs, att det gäller att skärpa sig för att hänga med. Där är det en dygd att utveckla sitt kunnande. Men på trons område, där skall man kunna hålla sig livet igenom på Findus barnmatsburkar för tre månaders spädbarn!"
21. Wilson 1995:114.
22. Översättningarna av Barn följer, där annat ej anges, Andréns och Beskows utgåva *De apostoliska fäderna* 1992.
23. Drury 1991:119.
24. Här avviker vi från översättningen av Andréns och Beskow *De apostoliska fäderna* 1992: Ἐπίλυτοι i κ bör översättas med 'proselyter', inte 'främlingar'.
25. Stein 1957:148.
26. Se kommande monografi av Svartvik som bl.a. behandlar den här återopade versen Mt 15:11: *Mark and Mission. Mk 7:1-23 In Its Narrative and Historical Contexts*. (publ. trol. våren 2000).
27. Carleton Paget 1994:153f.
28. Wilson 1995:130.
29. MacLennan 1990:21, 23f.
30. MacLennan 1990:47.
31. Wilson 1995:140f.
32. Hirshman 1996:21.
33. Hirshman 1996:vii, 13-22, 117f.
34. Ehrenpreis 1933:299.
35. I denna framställning citeras den utmärkta svenska översättningen av Ulrika Walenström, Auerbach 1998.
36. Auerbach 1998:84. Han citerar delvis en artikel han tidigare har skrivit.

37. Auerbach 1998:58. Ett nypublicerat exempel på en degraderande figuraltolkning av den hebreiska bibeln är Stinissen 1997. Se t.ex. sid. 35: "Att läsa Gamla testamentet som en helhet i sig själv strider mot dess eget väsen... För en kristen är det lika fel att inte läsa Gamla testamentet som att utslutande läsa det för dess egen skull. En fullödlig förståelse av Gamla testamentet kan vi bara nå om vi ser det som en mor som bär det Nya i sitt sköte och föder fram det." Sid. 44: "Att läsa Gamla testamentet utan att där möta Kristus skulle på psykologiskt språk kunna kallas fixering (kvardröjande vid ett tidigare utvecklingsstadium) eller regression (tillbakagång till ett tidigare stadium). Sedan Kristus har öppnat boken är mysteriet i Gamla testamentet inte längre beslöjat. Att inte vilja se det avslöjade mysteriet, det vill säga honom, är detsamma som att inte vilja växa."

38. Se Illman 1993:498: Alternativet till ersättningsteologi är att de forna, oförsonliga motståndarna blir bundsförvanter. Pollefeyt 1997:32 föreslår en "theology of simultaneity." Stendahl 1998:140 hävdar att Israels självförståelse – ett ljus bland folken – är ett bättre paradigm än universalism: "Jews have never thought that God's hottest dream was that all people become Jews. I believe that such faithful particularity is the key to religious experience in an irreducibly pluralist world: but, since the Enlightenment, such particularism, and not least Jewish particularism, has been much maligned for being parochial, tribal, and worse, while Christianity sought glory by claiming New Testament universalism over the particularism of the Old Testament. The Enlightenment loved the universal and loved the individual, but had little patience with anything in between." Ang. tesen att den som ersätter andra själv snart blir ersatt, se Drury 1991:119, citerad ovan i avsnittet om Barnabasbrevet.

39. Hemingway 1997:99f.

LITTERATUR

- De apostoliska fäderna* 1992, *Inledning, översättning och förklaringar av Olof Andrén och Per Beskow*, Stockholm: Verbum.
- Auerbach, E. 1998, *Mimesis. Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Boccaccini, G. 1991, *Middle Judaism. Jewish Thought, 300 B.C.E. to 200 C.E.*, Minneapolis: Fortress Press.
- Bousset 1906, *Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter, Zweite Auflage*. Berlin: Verlag von Ruether und Reichard.
- Carleton Paget, J. 1994, *The Epistle of Barnabas. Outlook and Background*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Cook, M.J. 1986, "The Bible and Catholic-Jewish Relations", Fischer, E.J., A.J. Rudin & M.H. Tanenbaum (ed.), *Twenty Years of Jewish-Catholic Relations*, New York–Mahwah: Paulist Press, sid. 109–124.
- Culpepper, R.A. 1993, "The Gospel of John as a Threat to Jewish-Christian Relations", Charlesworth, J.H. (ed.), *Overcoming Fear Between Jews and Christians*, New York: Crossroad Publishing Company, sid. 21–43.
- Drury, J. 1991, "Understanding the Bread: Disruption and Aggregation, Secrecy and Revelation in Mark's Gospel", Rosenblatt, J.P. & J.C. Sitterson (ed.) *Not in Heaven. Coherence and Complexity in Biblical Narrative*, Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, sid. 98–119.

- Ehrenpreis, M. 1933, "Judendom och kristendom", *Judisk tidskrift* 6, sid. 293-302.
- Flusser, D. 1988, *Judaism and the Origins of Christianity*, Jerusalem: Magnes Press.
- Hemingway, E. 1997, *Den gamle och havet*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Hirshman, M. 1996, *A Rivalry of Genius. Jewish and Christian Biblical Interpretation in Late Antiquity*, New York: State University of New York Press.
- Illman, K.-J. 1993, "Kristna och judar – från ersättningsteologi till dialog", *Teologisk tidskrift* 98, sid. 491-498.
- Isaac, J. 1964, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism*, New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Klassen, W. 1986, "To the Hebrews or Against the Hebrews? Anti-Judaism and the Epistle to the Hebrews", Wilson, S.G., *Anti-Judaism in Early Christianity. Vol. 2. Separation and Polemic*, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, sid. 1-16.
- Langmuir, G.I. 1990, *Toward a Definition of Antisemitism*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- MacLennan, R.S. 1990, *Early Christian Texts on Jews and Judaism*, Atlanta, Georgia: Scholars Press.
- Montefiore, H. 1964, *A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, London: A & C Black.
- Nordlander, A. 1982, *Korsets mysterium*, Stockholm, EFS-förlaget.
- Oxford English Dictionary* 1989, *Second edition prepared by J.A. Simpson and E.S.C. Weiner, Vol. XIII, Quemadero-Roaver*, Oxford: Clarendon Press.
- Pollefeyt, D. 1997a, "Introduction: In Search of an Alternative for the Theology of Substitution", Pollefeyt, D. (ed.) *Jews and Christians: Rivals or Partners for the Kingdom of God? In Search of an Alternative for the Theology of Substitution*, Louvain: Peeters Press, sid. 1-9.
- Pollefeyt, D. 1997b, "Jews and Christians after Auschwitz: From Substitution to Interreligious Dialogue", Pollefeyt, D. (ed.) *Jews and Christians: Rivals or Partners for the Kingdom of God? In Search of an Alternative for the Theology of Substitution*, Louvain: Peeters Press, sid. 10-37.
- Simon, M. 1986, *Verus Israel. A Study of the Relations Between Christians and Jews in the Roman Empire (135-425)*, Oxford: Oxford University Press.
- Stein, S. 1957, "The Dietary Laws in Rabbinic and Patristic Literature", *Studia Patristica. Vol. II. Papers presented to the Second International Conference on Patristic Studies held at Christ Church, Oxford, 1955*, Berlin: Akademie-Verlag, sid. 141-154.
- Stendahl, K. 1998, "Qumran and Supersessionism—and the Road Not Taken", *Princeton Seminary Bulletin* N.S. 19, sid. 134-142. Svensk översättning 1998, "Qumran och ersättningsläran – och den väg man inte tog", *Dialog* 21 nr. 4, sid. 3-7.
- Stinissen, W. 1997, *Ordet är dig nära. Om andlig bibelläsning*, Örebro: Libris.
- Taylor, M. 1995, *Anti-Judaism and Early Christian Identity. A Critique of the Scholarly Consensus*, Leiden-New York-Köln: Brill.
- Wilson, S.G. 1995, *Related Strangers. Jews and Christians 70-170 C.E.*, Minneapolis: Fortress Press.

SUMMARY

Christian replacement theology (henceforth RT) is in the article defined as the notion that Judaism has been a good and true religion, but that it eventually ceased to bear those characteristic features and therefore was replaced by Christianity. Christianity is thus everything Judaism has been, probably even more.

The New Testament letter to the Hebrews is analysed, especially its usage of the Septuagint. The RT in Heb. is dependent on the Greek version of Jeremiah, which differs considerably from the Hebrew Masoretic text. The letter of Barnabas – which belongs to the Apostolic Fathers – is also examined. There is reason to believe that Barn. was written due to plans of rebuilding the temple in Jerusalem. The overarching theological structure in Barn. should thus be understood in relation to this fundamental attitude.

By way of conclusion the article presents five serious flaws in RT: (1) development is not the same as replacement, (2) the RT petrifies the state of things at the time of the so-called replacement, (3) those who replace others will soon find themselves to be replaced, (4) the RT is a manifestation of a manipulation of history. It is thus a flawed historiography and, finally, (5) the RT is ultimately nothing but escapism.